

UOT 81'28;81'286

NURAY ƏLİYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT SİSTEMİNDƏ ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNİN YERİ

Məqalədə göstərilir ki, Şahbuz şivələri həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən olduqca zəngindir və uzun əsrlərin məhsuludur. Burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti ilə bağlı çoxlu miqdarda fonetik hadisələrə, qədim söz və ifadələrə rast gəlirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir. Şahbuz şivələrinin ədəbi dilimizlə, digər dialekt və şivələrimizlə ortaq cəhətləri olduğu kimi, çoxlu fərqli xüsusiyyətləri də var. Belə ki, Şahbuz şivələri Cənub qrupu dialekt və şivələri, o cümlədən Naxçıvan dialekti ilə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri arasında müəyyən mənada keçid təşkil edir və İraq-türkman ləhcəsi ilə də ortaq xüsusiyyətləri vardır. Digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də fonetik fərqlər qrammatik və leksik fərqlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Şahbuz şivələrinin qrammatikası və leksikası da özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə digər şivələrdən fərqlənir. Onların tədqiqi bölgənin dialekt və şivələrinin öyrənilməsində qiymətli faktların üzə çıxarılmasına imkan yaradır. Burada göstərilir ki, cəmiyyətin inkişafı, həyatının, məişətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq dildə olan sözlərin, hadisələrin bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxsa da, onun tarixinin canlı şahidi kimi xalqın dilində – dialekt və şivələrdə yaşayır. Ona görə də dialekt və şivələrin hərtərəfli tədqiqi türkologiya elminə, dil tarixinə yeni dil faktları verir. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *dialekt sistemi, Şahbuz şivələri, fonetik xüsusiyyətlər, qrammatik xüsusiyyətlər, leksik xüsusiyyətlər.*

Şahbuz şivələrinin aid olduğu Naxçıvan dialekt və şivələri Naxçıvan MR ərazisini əhatə etməklə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupunu özündə birləşdirir. Burada iki dialekt Naxçıvan və Ordubad, üç şivə – Culfa, Şərur və Şahbuz şivələri mövcuddur [1, s. 5]. Şahbuz şivələri Naxçıvan dialektinə daxildir. Şahbuz rayonunu əhatə edir. Rayon bir şəhərdən, bir qəsəbədən və 23 kənddən ibarətdir. Ərazisi dağlıq və dağətəyi sahələrdir. Əhalinin məşguliyyəti əkinçilik, heyvandarlıq, arıçılıq, bağçılıq və qismən toxuculuqdur. Şahbuz şivələri Cənub qrupu dialekt və şivələri, o cümlədən Naxçıvan dialekti ilə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri arasında müəyyən mənada keçid təşkil edir və İraq-türkman ləhcəsi ilə də ortaq xüsusiyyətləri vardır. Bununla yanaşı özünəməxsus, həm ədəbi dilimizdən, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Bunların öyrənilməsi türkologiya elminə, dil tarixinə yeni dil faktları verir, onların aid olduğu xalqın milli tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi, həmin regionda yaşayanların başqa xalqlarla əlaqəsi, regional dilçilik məsələləri daha da aydınlaşır. Elə buna görə də Şahbuz şivələri hələ sovetlər dövründə də dialektoloqların diqqətindən kənarda qalmamış, bu sahədə bir sıra məqalələr yazılmışdır. Son illərdə isə bu sahədə ciddi tədqiqatlar aparılmış və bu tədqiqatların nəticəsi olaraq monoqrafiyalar çap olunmuşdur.

Şahbuz şivələrinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə müqayisədə müasir ədəbi dilimizə uyğun gələn cəhətləri üstündür. Şivənin ədəbi dildən fərqlənən xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri ilə daha yaxındır, bəzi xüsusiyyətlər isə tamamilə uyğun gəlir.

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri fonetik fərqlərdir. Bütün şivələrdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də fonetik fərqlər qrammatik və leksik

fəqlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Burada elə fonetik hadisələr, elə səs variantları müşahidə edirik ki, bunlara müasir ədəbi dilimizdə rast gəlmək olmur.

Şahbuz şivələrinin fonetikasi üzrə apardığımız tədqiqat göstərir ki, burada tarixi fonetika üçün gərəkli olan bir sıra dil faktları var. Fonetikasında ədəbi dilimizdən, digər dialekt və şivələrimizdən fərqli sait səslərin variantlarının mövcudluğu, bu variantların yaranma səbəbləri, saitlərin əvəzlənməsi nəticəsində qalınlaşma, incələşmə, qapalılaşma, açıqlaşma, dodaqlanma hadisələri, ədəbi dildə olmayan samit səslərin burada mövcudluğu, samitlərin əvəzlənməsi hadisələri şivənin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir. Şivəni xarakterizə edən əsas fonetik cəhətlər aşağıdakılardır:

Şahbuz şivələrində apardığımız müşahidələr zamanı bir neçə sözdə ilkin uzanmanın izlərinə təsadüf edirik. Məs.: qa:v (isim) “çaxmaq daşından çıxan qıgılıcımdan od alıb yanmaq üçün hazırlanmış xüsusi pambıq”, ba:rı (modal söz) “heç olmazsa, bəri”.

Sonrakı uzanma isə şivədə geniş yayılmışdır. Bu uzanma, daha doğrusu, uzun saitlərin yaranması sözdəki samitlərdən birinin düşməsi nəticəsində olur: başa:rsan, apa:r, lə:n<ləyən, Tə:məz<Təhməz; və:şi<vəhşi; ə:fal<əhval.

Adı çəkilən şivədə saitlərin qısa variantı da vardır ki, bu, qapalı saitlərdə özünü göstərir. Qısa saitləri söz köklərində və şəkilçilərdə müşahidə etmək olur: işdi'yirəm, iki'si, deyi'rix'.

Burun saitlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi velyar n səsinin aradan çıxması və onun özündən əvvəl və ya sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verməsidir. Akademik M.Şirəliyev Şahbuz şivələrində xalis burun saiti deyil, uzanan burun saitləri olduğunu göstərir və burada a, ı və u saitlərinin burun variantı olduğunu qeyd edir: əlhā:, qoluā:, işā:, mā:, sā: [6, s. 9].

Şahbuz şivələrində dialekt və şivələrə xas olan fonetik xüsusiyyətlərdən biri – sait və samitlərin əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Burada a>ə, ə>a, o>a, ö>ə, u>ı, ə>i, e>ə, t>d, q>x, b>p, y>g, ç>ş ən çox rast gəldiyimiz səs əvəzlənmələridir: qalın-qəyim, qəydə-qanun, barabar, ziyarət, ibarət, qonça, zamana, Tavız, qavışdı, havız, avmax, məviz, bənəvşə, qavırma, Narvız, namıs, şikil<şəkil, çimən, əvdar, nəfit, gənə, də:sən, püsdə, ehdiyat, axdar, həfdə, hətda, aşıx, daşix, işix, qırax, sazax, çolax, pitip, kasıp, kabap, qərip, genə//gənə, örgədir, irgənir, keşsin<keçsin, pişmişəm<biçmişəm, geşmiş<keçmiş.

Şahbuz şivələrində ahəng qanunu sabitdir və çox az hallarda pozulur.

Toplanmış materiallar üzərində morfoloji cəhətdən aparılan sistemləşdirmə göstərir ki, burada morfoloji fərqlər fonetik və leksik fərqlərə görə zəif, sintaktik fərqlərə nisbətən isə daha qüvvətlidir. Şivədə ədəbi dilimiz üçün arxaik, qeyri-məhsuldar leksik şəkilçilər vardır ki, onlar söz yaradıcılığında fəal iştirak edir: -duz: palan+duz “peşə bildirən termin”, çuval+duz; -dax (-dəx): xış+dəx “tarlanın xış, cüt və ya kotan tutmayan sahəsi”, güz+dəx “payız otu”, duz+dax “mal-qaraya duz verilən yer”; -gir: beçə+gir “beçə tutmaq üçün toxunmuş kiçik səbət”, ana+gir “anasız arı ailəsinə yeni ana arı vermək üçün istifadə olunan kiçik qəfəs”, daş+gir “iri gözlü xəlbi”; -avar, -əvər: gün+əvər “günün çox vaxtı günəş tutan, kölgə az olan yer”, dənə+vər (yağ) “dənər-dənər”.

Şivənin morfologiyasında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri burada feillərin ədəbi dillə müqayisədə digər dialekt və şivələrə nisbətən səciyyəvi xüsusiyyətlərinin azalmasıdır. Bu xüsusiyyətlər feilin quruluşca növlərində, inkarlıq, növ və zaman kateqoriyalarının şəkilçilərində və fellərin semantik mənalarında özünü göstərir.

Şahbuz şivələrində hal və hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edən leksik vahidlərə həm ədəbi dildə işlənən kimi, həm də dialekt aspektində fonetik dəyişməyə məruz qalmış halda rast gəlmək olur. Bunlardan başqa burada sırf dialekt xarakterli zərflər də vardır. Şivədə bir

çox mürəkkəb quruluşlu leksik şəkilçilər var. Burada bəzi qrammatik kateqoriyalar ədəbi dildən fərqli formalaşır. Fəlin zaman şəkilçilərində, forma şəkilçilərində ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlər var.

Sintaksis həm ədəbi dilimizdə, həm də nitqimizdə söz birləşmələrinin, cümlənin və mətnin əmələ gəlməsinin qayda və qanunlarından və onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Əlbəttə, ədəbi dilin sintaktik quruluşundan – normalaşmış xüsusiyyətlərdən ədəbi dilin sintaksisi bəhs edir. Dialekt və şivələrimizin ədəbi dillə müqayisədə normadan fərqli görünən sintaktik quruluşundan isə dialekt və şivələrin sintaksisində bəhs olunur.

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrinin materiallarını ədəbi dillə müqayisə etdikdə, fonetik, leksik və morfoloji fərqlərə nisbətən sintaktik fərqlər azlıq təşkil edir. Bu xüsusiyyət – yəni sintaktik fərqlərin azlığı yalnız Şahbuz şivələrində deyil, tədqiq olunmuş əksər dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərir [5, s. 288].

Bu, bir tərəfdən ümumən türk dillərinin, ikinci tərəfdən də daxildə Azərbaycan dilinin sintaktik əlamətlərində özünə xas olan bir cəhətdir ki, burada geniş bölünmə (diferensiasiya) gedə bilmədiyi kimi bölünmə sabitliyi də qala bilməmişdir. Sintaksis sahəsində Azərbaycan dilinin daxili diferensiasiyası – dialekt diferensiasiyası əlamətlərindən çox ümumi sintaktik və təkmilləşmənin keçmişə aid izləri daha artıq saxlanıla bilmişdir [3, s. 66].

Nəticə olaraq sintaktik fərqlər ədəbi dilimizlə müqayisədə özünü göstərir. Bu fərqlərin azlığı dilimizin sintaktik quruluşunun sabitliyindən, onun vahidliyindən irəli gəlir. Digər bir səbəb isə ədəbi dilimizin ümumxalq dili əsasında düzgün qurulmasıdır. Bunun nəticəsidir ki, dialektlərimizin sintaktik quruluşu ilə ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu arasında köklü fərqlər azdır, olanlar isə əsasən, bir dialektə, bir şivəyə deyil, ya bir dialekt qrupuna və ya ümumi dialekt və şivələrimizə aiddir.

Şahbuz şivələrində fellərlə idarə zamanı ismin hallarının birinin-digərinin yerində işlənməsi geniş müşahidə olunur. Təsirlik hal əvəzinə yönlük hal işlənir: – Uşağa inandırmaq gərəxdı kin, məx'dəbə girəciş (Kükü). Çıxışlıq hal əvəzinə yönlük hal işlənir: – Gedə-gedə tafşurmuşam kin bala, qar-bacamıza, toyux-cücəmişə mığəyət ol, mən gələne (Kolanı). Yerlik hal əvəzinə təsirlik hal işlənir: – Yazı əkinçi, qışı dilənçi olmuşdux (Mahmudoba).

Ədəbi dildən fərqli olaraq cümlə üzvlərinin sırası dəyişir. Yəni xəbər mübtədadan əvvəl, tamamlıq və zərflilər xəbərdən sonra işlənir: – Savıldı ərix', indiyə ərix' qalar? – Əv-eşiyi təmizdərix', yır-yığış elərix' kərđi-külədə.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri əsasən bağlayıcısız işlənir. Tərəflər bir-biri ilə tabesizlik intonasiyası vasitəsi və mənə əlaqələri ilə bağlanır: – Gə: çıx cəvizə, sən çırp, mən yığım, qacaxlıyım.

Sadə cümlələrdə çox zaman mübtədə iştirak etmir. Mübtədə özünü xəbərdə göstərir: – Dünən üç tay alıb göndərmişəm, amancax hələm gedip çatmıyıp.

Şahbuz şivələrinin lüğət tərkibi ədəbi dildə işlənməyən və şivənin özünəməxsus maraqlı leksik vahidlərlə zəngindir. Bu vahidlər xalqın tarixi, onun adət-ənənələri, məişəti, yaşayış tərzi ilə birbaşa bağlıdır. Bölgənin şivələri üçün yaxınkeş, əppək, ərgən, azman, dızman, toğlu, quzuya qarışar, maya, daylaq, biçənək kimi qədim türkmənşəli leksik vahidlər xarakterikdir ki, bu vahidlər yerli əhalinin dilində geniş şəkildə istifadə olunur və xalq dilinin zənginliklərini özündə yaşadır. Bu cür dil vahidləri şivələrdə daha çox müxtəlif təsərrüfat, peşə və sənət sahələri ilə bağlı müşahidə olunur. Şahbuz rayonunun şivələrində qədim leksik qat mühafizə olunaraq günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Şahbuz şivələrində elə qədim sözlər vardır ki, onların tarixi ortaqlıq türk dili ilə bağlıdır. Onlar qədim yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur

və müasir türk dillərinin də bəzilərində ədəbi dil, bəzilərində isə dialekt və şivə səviyyəsində işlənir. Zaman keçdikcə cəmiyyət alınma sözlərin bəzən dilə zərərli təsirini müşahidə edir və beləliklə də milli sözlərə yönəlmə baş verir. Bu cür sözlər öz milli qarşılıqları ilə əvəz olunmağa başlayır. Burada isə əsas baza rolunu dialekt və şivələrin lüğət tərkibi təşkil edir. Nəticədə bir zamanlar arxaikləşərək ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxmış sözlər yenidən dilə qaytarılır. Bu proses arxaizmlərin yenidən dirilməsinə, ədəbi dil üçün işlək sözə çevrilməsinə səbəb olur. Bu isə öz-özlüyündə dil üçün çox faydalı bir prosesdir və dilin leksikasının milliləşməsinə xidmət edir. Bu cür vahidlərin etimoloji izahı olduqca maraqlı dil faktları ortaya çıxarır.

Hər bir dil özünün inkişafı dövründə başqa dillərlə əlaqədə olaraq ondan müəyyən sözlər alır, eyni zamanda özü də ona təsir göstərərək müəyyən sözlər verir. Bəzi dillərdə alınma sözlər çox, bəzilərdə isə daha az olur. Lakin alınma sözlərin çoxluğu dilin müstəqilliyini inkar etmir və onun təsir qüvvəsini azaltmır. Bundan başqa həyatımızda, məişətimizdə gedən təkamül, elm və texnikanın inkişafı da dilə öz təsirini göstərir və nəticədə dilə müəyyən sözlər daxil olur ki, bu da dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Eyni sözləri dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibi haqqında da demək olar. Buraya da başqa dillərdən müəyyən miqdarda sözlər keçmişdir ki, Şahbuz şivələrində daha çox ərəb, fars və rus mənşəli leksik vahidlər özünü göstərir. Lakin burada alınma sözlər az-az və alındığı dildə olduğu kimi deyil, daha çox təhrif olunaraq dilimizin qayda-qanunlarına uyğun hala salınmış şəkildə özünü göstərir.

Deyilənlərdən də aydın olur ki, Şahbuz şivələri həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik cəhətdən olduqca zəngindir və uzun əsrlərin məhsuludur. Burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti ilə bağlı çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələrə rast gəlirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Şahbuz şivələrində ədəbi dillə və digər qrup dialekt, şivələrlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz ədəbi dilin təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin hesabına zənginləşir. Eyni zamanda ədəbi dil də buradan bəhrələnərək öz leksikonunu zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
3. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). Bakı: API nəşri, 1979, 90 s.
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.
6. Şirəliyev M. Şahbuz şivələrinin fonetikasi // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1957, VIII c., s. 5-26.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

**PLACE OF SHAHBUZ ACCENTS IN THE DIALECT SYSTEM
OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

The paper notes that the Shakhbuz dialects abound in phonetic, lexical and grammatical forms, which are the result of centuries of activity. Here we meet with a large number of words and phrases related to the life of our people, reflecting the history of the development of the Azerbaijani language. In Shakhbuz dialect there are many similar and different features both with the literary language and with other dialects and dialects. Thus, the Shahbuz dialects to some extent represent a transition, the southern group of local dialects including the Nakhchivan dialect, belong to the western dialect group, and the Azerbaijani dialects represent a transition to some extent, and the Iraqi-Turkmen dialect also has common features. As in our other dialects and dialects, the phonetic differences in the dialects of Shahbuz also prevail over grammatical and lexical ones. The grammar of the Shakhbuz dialects also has unique features. Their studies provide valuable information on the study of dialects and dialects of the region. It is shown here that the development of a community, in connection with a change in life, part of words and events in the language, even if the literary language is outside the dictionary, lives in the language of people – local dialects as a vivid evidence of its history. Therefore, a comprehensive study of local dialects will give new linguistic facts for Turkology and the history of language. In this regard, the study of our dialects and accents is of great importance.

Keywords: *dialect system, Shahbuz accents, phonetic features, grammatical features, lexical features.*

Нурай Алиева

**МЕСТО ШАХБУЗСКИХ ГОВОРОВ В ДИАЛЕКТНОЙ СИСТЕМЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА**

В статье отмечается, что Шахбузские говоры изобилуют фонетическими, лексическими и грамматическими формами, являющимися результатом многовековой деятельности. Здесь мы встречаемся с большим количеством слов и выражений, относящихся к жизни, быту нашего народа, отражающим историю развития Азербайджанского языка. В Шахбузском говоре много сходных и отличающихся черт как с литературным языком, так и с другими диалектами и говорами. Таким образом, Шахбузские говоры в некоторой степени представляют собой переход, южная группа диалектов и говоров, в том числе Нахчыванский диалект, относится к западной группе диалектов, а говоры Азербайджанского языка в некоторой степени представляют собой переход, и Иракско-туркменский диалект также имеет общие черты. Как и в других наших диалектах и говорах, фонетические различия в говорах Шахбуза также преобладают над грамматическими и лексическими. Грамматика Шахбузских говоров также отличается уникальными особенностями. Их исследования дают ценную информацию об изучении диалектов и говоров региона. Здесь показано, что развитие сообщества, в связи с изменением жизни, части слов и событий в языке, даже если литературный язык находится вне словаря, живет в языке людей – диалекты и говоры как яркое свидетельство его истории. Поэтому всестороннее изучение диалектов и говоров даст новые языковые факты для тюркологии и истории языка. В связи с этим изучение наших диалектов и акцентов имеет большое значение.

Ключевые слова: *диалектная система, Шахбузские говоры, фонетические особенности, грамматические особенности, лексические особенности.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 12.12.2019

Son variant 14.01.2020